

Лариса Костюк

ЕТНІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ: СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ ТА ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті зроблено спробу виявлення причинно-наслідкових зв'язків між господарсько-культурним типом українців та їх ментальністю як способом реалізації своєї культурної ідентичності та засобом інтеграції сучасної української спільноти в культурний простір ХХІ ст.

Ключові слова: етнічна ментальність, менталітет, культурна ідентичність.

L. Kostyuk. Ethic Mentality of Ukrainian: Socio-Cultural Tradition and Problems of Identity

The article attempts to identify causal relationships between economic-cultural type of Ukrainian and their mentality as a way of implementing its cultural identity and means of integration of modern Ukrainian community in the cultural space of XXI century.

Keywords: ethnic mentality, mentality, cultural identity.

Л. Костюк. Этническая ментальность украинцев: социокультурная традиция и проблемы идентичности

В статье сделано попытку выявления причинно-следственных связей между хозяйственно-культурным типом украинцев и их ментальностью как способом реализации своей культурной идентичности и средством интеграции современной украинской общности в культурное пространство ХХІ века.

Ключевые слова: этническая ментальность, менталитет, культурная идентичность.

У сучасному багатоманітному світі ментальність є актуальним аспектом збереження самобутності, яка досягається не ізоляцією чи протиставленням іншому світу, а реалізацією своєї ідентичності. У контексті завдань побудови сучасної цивілізованої країни зусилля повинні бути спрямовані на вивчення та вдосконалення соціального організму в усіх його компонентах, в тому числі й етотематичних. Для повноцінної суспільної і культурної інтеграції у

цивілізаційний простір ментальні чинники є критерієм зацікавленості одного етносу при засвоєнні культурно-інтелектуальних надбань іншого, а також засобом для власного духовного збагачення. Тому входження України у світове цивілізаційне коло не заперечує українську самобутність – менталітет, – а відбувається шляхом інтеграції етнічних та загальнолюдських цінностей і смислів.

Ментальність етносу визначає превалюючу однорідність у способі мислення, світосприйняття та світобачення, що об'єднує спільноту в певних межах її життєдіяльності. Етнічна ментальність формується в процесі етногенезу, зазнаючи змін упродовж етнічної історії, але зберігаючи свою основу (константу), що дає можливість окреслити образ цієї спільноти, її духовно-культурний зовнішній самовияв.

Поняття “менталітет” вказує на об'єктивне означення того, що є субстратом духовної культури суб'єкта – етносу. Цей субстрат має структуру, функції, типологію, стереотипність, чітко окреслені границі тощо. Менталітет можна уявити як певні духовні конструкції, що піддаються змінам упродовж тривалого часового періоду.

Ментальні настанови є опосередковуючою ланкою, що лежить в основі формування і розвитку цінностей традиційно-побутової культури етносу, які, своєю чергою, зберігають і передають специфічність менталітету наступним поколінням, стаючи традицією. Землеробський тип господарювання довгі віки визначав характер розвитку всіх сфер економічного та соціально-культурного життя спільноти, адже українська традиційно-побутова культура формувалася на основі землеробської праці та культури землі. Це знайшло відображення в уявленнях українців про світ і про себе у світі, у ментальних особливостях спільноти, в національному характері, обрядовості тощо.

Метою дослідження є виявлення причинно-наслідкових зв'язків між господарсько-культурним типом українців та їх ментальністю як способом реалізації своєї культурної ідентичності та засобом інтеграції сучасної української спільноти в культурний простір ХХІ ст.

Дослідження традиційно-побутової культури українців започаткували в ХІХ ст. Михайло Максимович, Микола Костомаров, Павло Чубинський, Пантелеймон Куліш, Микола Сумцов, Іван Нечуй-Левицький, Федір (Хведір) Вовк та ін. У першій половині ХІХ ст. ці дослідження носили переважно описово-констатуючий характер. На поч. ХХ ст. спостерігаємо перехід від описових досліджень до теоретико-узагальнюючих. Це праці Івана Франка, Володимира

Гнатюка, Олекси Воропая, Івана Огієнка, Івана Крип'якевича та ін. Звертаються до цієї проблеми і сучасні дослідники. Це Галина Лозко, Юрій Шилов, Вадим Скуратівський, Микола Чмихов, Олександр Знойко, Олексій Нельга, Михайло Степико та ін.

Постановка завдання. З'ясування проблем етносу слід розглядати в тісному поєднанні з проблемою етногенезу, світогляду, ментальності, взаємозв'язків з іншими етнічними спільнотами. Оскільки ментальна своєрідність спричинена природнокліматичними, географічними умовами, тобто простором, що забезпечує форми і способи життєдіяльності етносу, то необхідним елементом аналізу постає господарсько-культурний тип (ГКТ) етнічної спільноти. Вплив ГКТ відчутний в усіх реаліях традиційно-побутової культури народу: в типі жител, екстер'єрі та інтер'єрі, в народній кухні, одязі, промислах та ремеслах, в обрядовості тощо. Нашим завданням є розкрити сутність взаємозв'язку і взаємовпливів між ГКТ та ментальними характеристиками етнічної спільноти як основою соціокультурної інтеграції.

Автохтонність українців підтверджується археологічними дослідженнями поселень на території сучасної України ще палеолітичної доби. В Україні – найбільш родючі ґрунти у світі, а також помірний клімат, наявність природних водоймищ. Землеробство – головний вид господарської діяльності українського етносу зі стародавньою високорозвиненою землеробською культурою. На території України були розвинуті усі галузі землеробства – хліборобство, городництво, садівництво. Провідною галуззю землеробства в Україні було хліборобство, яке ще за часів Київської Русі набуло високого рівня розвитку. В межах такого способу господарювання сформувався світогляд народу – складна система вірувань, знань, уявлень; культів та заборон (табу), які відображені у настановах ментальності, звичаях та обрядах, народній творчості тощо. Висока аграрна культура визначена як традиційне рільництво, представлене низкою атрибутів: культ землі, магія слова та магія предметна, насамперед, знарядь праці, тобто все те, що становило світоглядну та ментальну систему і, одночасно, важливий компонент традиційної культури взагалі.

Культ землі має давні традиції, про що говорить, зокрема, митрополит Іларіон [2, с. 38]. Це особливо відбилось в уявленнях українців про світобудову, головним елементом якої є земля і те, що вона зрощує хліб [4, с. 89]. Хліборобська ідея присутня також і в сюжетах українського фольклору, що є рідкісним для

світової міфології. Наприклад, мотив божої оранки – заняття богів землеробською працею. Саме в цьому виявляється народна філософія українців – філософія землі і праці, у системі уявлень про яку формувалась така ментальна настанова, як “хліборобськість”. Серед інших способів конкретно-чуттєвого втілення етнічної ментальності особливе місце займає фольклор як спосіб узагальнення досвіду народу і його прагнень. Це унікальний дослідницький матеріал, що несе інформацію про минуле етнічної спільноти, яке властивим виключно народнопоетичній творчості шляхом розкривається в почуттєво-образному вигляді. Беручи до уваги сторінки історії, можна стверджувати, що народне слово, формуючи “дух народу”, його ментальність, упродовж віків було чи не єдиною зброєю, за допомогою якої стверджувалася самобутність, окремішність та прагнення до власного шляху розвитку [5, с. 190].

Однією із рис української ментальності є тісний зв'язок із середовищем існування (“антеїзм”). Найхарактернішим архетипом є взаємовідносини між ласкавою, плодючою Матір'ю-землею та люблячим, вдячним Сином-хліборобом.

Проблема взаємозв'язку етнічної території та способу господарювання досліджена Юрієм Липою у роботі “Призначення України”. Він не оперує поняттям ментальність, але говорить про “організацію української духовності” [1, с. 26] як найпостійнішої та найвиразнішої риси кожного народу. Від часів трипільської культури кількатисячолітня безперервна традиція густонаселеної пра-України дає підстави для ствердження про те, що традиційно-побутова культура як органічний чинник буття етнічної спільноти, формувала особливості ментальних настанов українців, і сама знавала впливу етнічного менталітету.

Заслуговує на увагу, зокрема, особливість формування єдності території, торгівлі, влади, звичаїв, а також мови, релігії тощо, під впливом річкової мережі території України. Завершення річкової системи українських шляхів впадінням у Чорне море завжди мало прояв і в матеріальних, і в духовних тенденціях української території. Тобто ми не можемо стверджувати, що український менталітет розпочав формуватися від верхів'їв чи середини рік, а потім просувався до гирла. Проте варто зазначити, що переміщення центрів української духовності і державності вздовж рік (Галич – верхів'я Дністра, Київ – середина Дніпра тощо) відбувалося по лінії “південь-північ”, оскільки вона відповідає головній осі українських рік [1, с. 54]. Таке чергування впливів півночі і півдня, як

стверджує Юрій Липа, було головною тенденцією у формуванні культури, духовності, державності упродовж тисячоліть. На думку дослідника, майже не існує суперечності для української духовності між східними і західними впливами. Доцільно говорити тільки про очищення від західних і східних впливів для надання виразності українській ментальності, що ґрунтується на органічному значенні території в часи формування.

Українська територія, з її системою річкових шляхів, будучи ланкою у системі колишніх морських шляхів, стає одним з осередків поширення античної культури. Елементи морської античної культури органічно вплітаються в світогляд українців, що робить їх ментальність відмінною від етнопсихічних характеристик типово континентальних спільнот. Пам'ятаючи про це, легше зрозуміти прагнення Києворуської держави до здобуття морських ринків, їх експансію на Каспій та Егейське море; пізніші козацькі морські походи; а також своєрідний характер торгівлі українських чумаків в XIV-XIX ст. Устрій цього мандрівного купецтва складався упродовж тривалого періоду і мав свої звичаї. Напівосілий, напівмандрівний спосіб життя накладав свій відбиток і на зовнішність чумака, який “переважно помовчує, замкнений, він дивиться на життя з деkim презирством. У всій його поведінці повно самоповаги. У ньому завжди є іронія, і він завжди готовий розважати жартом товариство, не трапляючи власної гідності [147, с. 89]. Ми поділяємо думку Юрія Липи, що чумацтво було не тільки торговельною організацією великого масштабу, а мало такий самий вияв в українському менталітеті, як і хліборобство чи козацтво. Такі традиції не зникають безслідно, а стають матеріалом для розвитку інших форм господарської діяльності та способів соціальної інтеграції у наступні часи.

Культурна основа, створена упродовж тривалого часу спільнотою, що проживає на даній території, і надалі впливає на менталітет належних до неї людей. Іншими словами, кожне “культурне коло” фіксує ментальні особливості належних до нього людей у певних рамках. Українська культура увібрала в себе особливості багатьох “культурних кіл” спільнот, що проживали в різні історичні періоди. Одним із перших можна назвати “культурне коло” пастухів-номадів, що охоплювало велику частину сучасної північної і східної Європи. Землеробство та осілий спосіб господарювання дали інше, більш могутнє хліборобське “коло” культури. Найбільше воно виявилось в Європі в егейській та трипільській культурах. Його ознаки стали основою менталітету народів Європи від України, Балкан,

Швейцарії аж до Голландії, Англії і Швеції. Це “культурне коло” дає найглибшу основу сучасного українського менталітету, що характеризується почуттям справедливості, гідності, відваги та пристрасної любові до своєї землі [1, с. 147]. Центром цього “кола” є родина, зокрема роль жінки-матері. Найдавнішим символом такого агрокультурного населення є образ Великої Матері. Зрозуміло, чому образ жінки-матері персоніфікує це “коло”. Її перевага пов’язана з самим устроєм осілої хліборобської родини, де потрібне вміння господарювати, витривалість і традиціоналізм у праці. Неспокійність чоловічого начала не знаходить достатнього відображення в щоденному житті хлібороба. Навпаки, чоловічий елемент хліборобського “кола” призвичаюється до самоопанування, до признання прав інших членів спільноти, до погодження з приватною власністю інших членів родини (початки формування демократизму). Поняття матері вище від чоловічого чи жіночого начала. Воно поєднує в собі розуміння обох начал і є нормативною стабілізуючою силою в людському житті. Підносячи поняття роду і родини, українська духовність створює підстави для морального контролю над одиницею, де важливим чинником є громадська думка. В українців це систематичний контроль моральності, перш за все особистої. З іншого боку – це гармонійна основа відносин всередині етнічної спільноти. Найвищим провідником для українців є той, що найповніше відображає собою моральну справедливість. На другому місці – те, що він повинен бути особисто талановитим і продовжувати давні традиції. Тому прагнення до справедливості – одна із важливих ментальних характеристик українців. Почуття роду і родини знаходить своє відображення в українському динамізмі і традиціоналізмі.

Михайло Степико у монографії “Буття етносу” (1998) [3] у контексті характеристики культурологічних засад господарського вибору української спільноти говорить, що досвід буття народу детермінує і його сьогодення, і перспективи культурно-господарського розвитку. “Досвід буття визначає також загальний рівень господарювання й побуту, дисципліни праці, професіоналізму та професійної честі. Всі ці утворення – результат тривалого шляху, який пройшов народ; вони не можуть ні зародитися на пустому місці, ні зникнути в ході життя однієї генерації” [3, с. 217]. Зміни та трансформації, яких зазнала українська господарська культура упродовж ХХ ст., М. Степико визначає як “інкорпорацію марксистсько-ленінських цінностей у традиційно-колективістські організації українців (найцікавіша риса соціальної генези української культури: феномен “гурту” або

невеликої групи людей, що добровільно-емоційно об’єдналися задля досягнення певних цілей)” [3, с. 22]. Дослідник доводить, що багато рис українського менталітету (терпимість, комплекси меншовартості, довірливість та нездатність до сталого і послідовного індивідуального зусилля) набули в радянські часи гіпертрофованих, навіть гротескних контурів під впливом трагічних історичних обставин, коли навіть самі слова “український”, “національний” могли привести людину до стресу. Багато традиційних культурних рис було модифіковано для того, щоб культура служила впровадженню “єгалітарно-колективістських цінностей” [3, с. 222]. Найбільш негативної трансформації зазнали за радянських часів основні складові економічної поведінки особи: 1) наснага до праці, 2) ставлення до приватної власності, 3) управлінська поведінка, 4) здатність до підприємництва. Найактуальнішою проблемою суспільного поступу України М. Степико визначає сьогоднішню “розірваність” її національного буття, оскільки для свого становлення, зокрема економічного, українська спільнота має потребу в колективній пам’яті, колективній моралі, колективних цінностях [3, с. 206].

Відповідаючи на питання, на основі яких цінностей відбуватиметься трансформація суспільного буття України і як буде враховуватися досвід життєтворчості етносів, що її населяють, у процесі такої трансформації [3, с. 224], доцільним є зауваження, що шлях України у світову співдружність лежить не через зречення своєї культури, а завдяки задіянню власних унікальних, оригінальних механізмів життєтворення, для яких чужий досвід може мати лише значення уроків історії [3, с. 225].

Підсумовуючи розглянуті проблеми, зазначимо:

– річкова мережа території України, переміщення центрів української духовності і державності вздовж річок (Галич – верхів’я Дністра, Київ – середина Дніпра тощо) стали основою у формуванні культури, духовності, державності;

– вплетення у світогляд українців елементів античної культури робить їх ментальність відмінною від етнопсихологічних характеристик типово континентальних спільнот, що відображається у прагненні Києворуської держави до здобуття морських ринків, їх експансії на Каспій та Егейське море; у козацьких морських походах; у своєрідному характері торгівлі українських чумаків у XIV-XIX ст.;

– піднесення на чільне місце поняття роду і родини, морального контролю над одиницею, громадської думки знаходить своє відображення в українському динамізмі та традиціоналізмі;

– на основі хліборобської праці та культу землі сформувалась така ментальна настанова українців, як “хліборобськість”;

– на основі архетипу взаємовідносин між ласкавою, плодючою Матір’ю-землею та люблячим, вдячним Сином-хліборобом сформувався тісний зв’язок українців із середовищем існування (“антеїзм”). Його символом є образ Великої Матері, пов’язаний з самим устроєм осілої хліборобської родини, де необхідним є вміння господарювати, витривалість і традиціоналізм у праці;

– розуміння належності української спільноти до хліборобського “культурного кола” розкриває основу української ментальності, яка характеризується почуттям справедливості, гідності, відваги та пристрасної любові до своєї землі.

Найбільш прийнятною для менталітету українців була б така модель організації сучасного виробництва як матеріального, так і духовного, незалежно – приватного чи державного, яка ґрунтувалася б на групово-колективних цінностях, основу яких становить корпоративна мотиваційна структура способу діяльності. У такій структурі головними важелями стимулюючого підкріплення і контролю є механізми групової згуртованості (солідарності, участі та ін.). Отже, сучасній українській спільноті необхідно врахувати досвід тих країн, що зазнали ринкових перетворень, і усвідомити, спосіб вирішення складних проблем соціокультурної інтеграції і динаміки, який лежить у площині активного задіяння самобутніх творчих потенцій спільноти на основі суспільного консенсусу та злагоди.

Література:

1. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – 270 с.
2. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег. – 1965. – 123 с.
3. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) – К. : Тов. “Знання”, КОО, 1998. – 250 с.
4. Степовик Д. Святенність наших обрядів // Дніпро. – 1999. – № 3-4. – С. 89.
5. Творчість врятує світ. Матеріали 7-ї Між нар. наук.-практ. конф. (22-23 травня 2003р., м. Київ) / уклад. Б. В. Новіков, Г. В. Лобанова. – К. : ІВЦ “Видавництво “Політехніка”, 2003. – 512 с.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри культурології та релігієзнавства Дрогобзького державного педагогічного університету імені Івана Франка, протокол № 22 від 20 грудня 2011 р.